

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
АНТИЧНА ЛІТЕРАТУРА

АПУЛЕЙ

■

МЕТАМОРФОЗИ,
або ЗОЛОТИЙ ОСЕЛ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2023

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

МЕТАМОРФОЗИ, або ЗОЛОТИЙ ОСЕЛ

Купити книгу на сайті kniga.biz.ua >>>

КНИГА ПЕРША

1. Отож я оповім тобі на мілетський лад¹ різні небиліці й натішу ласкавий твій слух приємною балачкою, якщо звелиш прочитати оцей єгипетський папірус, списаний вістрям нільського очерету². Вволю надивуєшся: як міняється людська доля, як люди перетворюються на інших істот і знову стають собою. Але почну. А втім, хто ж оповідач — запитаєш? Послухай в кількох словах.

Рід мій — старовинний. Колиска його — Аттичний Гіметт, Ефірейський перешийок і Спартанський Тенар³, землі благодатні, увіковічені талановітшими, аніж оця моя, книгами. Тут ще хлопчиною я опанував аттичну говірку. Згодом подався до столиці Лацію⁴, де самотужки, добре попотівши, вивчив мову цієї країни⁵. Ось чому заздальгідь прошу в тебе, читачу, вибачення, якщо в моєму невибагливому стилі неприємно вразить твоє вухо якийсь чужоземний або просторічний вислів. Річ у тім, що така різноманітність мови відповідає духу раптових перетворень, що складають зміст нашої книги. Починаємо оповідь. Будь уважним, читачу, розважишся.

2. Одного разу я вибрався в ділову подорож у Фес-салию⁶, батьківщину моєї матері, яка пишається походженням від славетного Плутарха⁷ та його племінника, філософа Секста⁸. Як тільки на моєму сніжно-білому конику місцевої породи я подолав гірські хребти, трясовини в долинах, росисті луки й зорані поля, то сам забажав відпочити і розім'яти ходюю ногами, бо набридло мені довге перебування в сідлі, та й кінь уже геть чисто вибився із сил. Зіскакую на землю, старанно витираю листям піт з коня, гладжу його по вухах, розгнуздую, пускаю ступою, щоб він, як вимагає природи, приніс полегшу своєму шлунку. У той час як він, схиливши голову вбік, скубав собі вранці травичку на лузі, по якому ми їхали, я наздоганяю двох подорожніх, що йшли передо мною на невеликій відстані. Прислухаюсь, про що вони жваво розмовляють, і чую, як один із них, розсміявшись, каже: — Облиш свої теревені, безглузді і пусті! — Почувши таке, я, ласий на всілякі новини, кажу: — Ні, що ви! Нехай веде далі! Дозвольте й мені взяти участь у вашій розмові: я охоче послухаю, не тому, що я надто цікавий, а тому, що кортить мені знати, якщо не все, то принаймні якнайбільше. До того ж за цікавою і приємною бесідою легше подолаємо цей пагорб.

3. Той, хто почав, пояснює: — Далебі, молоти таке — все одно, що запевняти, нібито чаклунським замовлянням можна повернути назад течію швидкоплинних річок, втихомирити неспокійне море, знешкодити силу вітрів, зупинити в бігу сонце, а місяць змусити пінитися, зірвати з кеба зірки і встановити вічну ніч за рахунок дня та інші подібні нісенітничі.

Тут я вже сміливіше: — Будь добрий, — кажу до одного, — продовжуй свою оповідь, якщо тобі не важко і не набридло. — А звертаючись до другого, зауважую: —

Ти вуха затулив і в своїй упертості наперед відкидаєш усе, що може бути очевидною правдою. Зрозумій же, що люди інколи помилково вважають за вигадку те, чого ніколи не чули, або те, до чого не звикли їхні очі, або ж, нарешті, те, чого не розуміють. Одначе, якщо задуматись, то виявиться, що це не лише легко можна зрозуміти, а й здійснити.

4. Якось увечері, коли я наввипередки з товаришами уминав сирники і намагався проковтнути трохи більший кусок, раптом заліпило мені горло, аж дух заперло, та так, що я ледь дуба не дав. А нещодавно в Афінах, перед Строкатим портиком⁹, я на власні очі бачив, як один мандрівний штукар ковтав вістрям униз прегострий меч. Потім він за мізерну плату встромив собі глибоко в нутрощі смертоносним кінцем мисливський спис. І ось неймовірна річ: на залізом окуте ратище, ту його частину, яка стирчала з горла біля потилиці, скочив хлопчина з гарненьким личком і ну підніматись угору, та так при тому вигинався, немовби не мав ні кісток, ні мускулів. Глядачі аж роти з подиву пороззявляли. Складалось враження, неначе по вузлуватій палиці з напівобрубаними сучками, яку носить бог лікарів Ескулап¹⁰, в'ється слизькими звивами якась незвичайна змія. Ну, я вже замовкну, а ти, товаришу, будь ласка, повтори свою розповідь. Я тобі один за двох повірю — за себе і цього недовірка, та й в найближчому заїзді почастаню тебе обідом. У такій винагороді не сумнівайся!

5. А той: — Що ж, обіцянка приваблива, і я ладен повторити свою розповідь. Але раніше хочу поклястися оцим божественним Сонцем, що розповідаю про достеменні події. Та й у вас самих зникне сумнів, як опи-

нимось у найближчому місті Фессалії. Там тільки про те й мова. Але насамперед годиться сказати, хто я такий. Я — Арістомен з острова Егіни¹¹. Послухайте також, як я заробляю собі на прожиток: торгую медом, сиром та іншим подібним товаром, роз'їжджаючи уздовж і впоперек по Фессалії, Етолії¹² та Беотії. Дізнавшись, що в Гіпаті¹³, одному з найзначніших міст Фессалії, можна за безцінь купити свіжий і чудовий на смак сир, я помчав чимдуж туди, щоб весь той сир закупити. Але, як то буває, в лиху годину я вибрався, і надії на добрий заробіток пішли шкереберть, бо на день раніше весь запас сиру з-перед носа хапнув якийсь Луп¹⁴, гуртовий купець. Надаремно збивши ноги, я увечері подався в лазню.

6. Раптом здібую по дорозі свого друга Сократа! Сидить він на землі, нужденний, крізь дірявий плащ проглядає голе тіло, блідий, мов стіна, годі й упізнати його, одне слово, він справляв враження злидаря, що випрошує милостиню на перехрестях вулиць. Хоч я його чудово знав і дружив з ним, проте, бачачи в такому жалюгідному стані, я на мить завагався, а тоді підійшов ближче: — Гей! Мій Сократе! — кажу, — що з тобою? Як ти виглядаєш? Яка ганьба! Вдома тебе давненько оплакали як небіжчика, твоїм дітям провінційний суд призначив опікунів. Твоя жінка, справивши жалобні поминки, від тривалого горя й скорботи змарніла, ледь не виплакала своїх очей, а батьки змушують її вийти заміж удруге, мовляв, лише весіллям виженеш із дому смуток. А цім часом ти постаєш тут передо мною, на превеликий сором, як якась страхітна примара з того світу! — Арістомене¹⁵, — відказує він, — клянуся, ти не уявляєш, якими підступними є вибрики долі, які примхливі її ласки і раптові удари.

Тут Сократ клаптиком своїх полатаних лахманів за-тулив лице, зашаріле рум'янцем сорому, а решту тіла відслонив від пупа до страмного місця. Я не міг далі стерпіти такого жалюгідного видовища нужди й приниження, подаю йому руку й допомагаю встати.

7. Але той, як був із затуленою головою: — Залиш, — каже, — мене у спокої! Дозволь Долі насолоджуватись своєю здобиччю, яку вона піймала в свої кігті. — Нарешті я домігся того, що він таки пішов зі мною. Негайно одягаю його, чи то пак прикриваю сьак-так його голизну однією з двох моїх шат, силоміць затягнув у лазню. Там подаю йому мазі, старанно зішкрябую з нього товсту верству бруду. Причепуривши як слід, сам втомлений, забираю вкрай охлялого Сократа, насилу веду в заїзд, там його постіллю зігріваю, досита нагодовую, вином пригощаю, розмовою звеселяю. А там зав'язалась невимушена балачка, посипались жарти й ущипливі дотепи, щоправда, все це в межах пристойності, коли раптом друг, зітхнувши тяжко, як не лупо-не себе по чолу з усієї сили, аж загуло: — Ой, лишенько моє! — вигукнув він, — в яку я халепу попав, а все через те, що люблю хвалені гладіаторські видовища. Як сам добре знаєш, я вирушив у Македонію задля доброго заробітку. Коли після десяти місяців вертався додому вже з повним гаманцем, неподалік від Ларісси¹⁶ охопило мене непереборне бажання потрапити на гладіаторські видовиська коротшою дорогою. По дорозі у відлюдному міжгір'ї напали на мене прокляті розбійники, обдерли дочиста, тільки з душею випустили. Прибитий горем, добрався я до однієї шинкарки, на ім'я Мероя, немолодої, але ще досить милолицької жінки. Розповів я їй про свою довгу подорож, про тривожні переживання і пограбування по дорозі додому. Вона, — треба визна-

ти, — прийняла мене напрочуд гостинно: безплатно нагодувала смачною вечерею, а потім, охоплена нестримною хіттю, затигнула мене до свого ліжка. Але після того, як я з нею переспав лише один раз, одразу вскочив у безвихідну біду, гіршу від зарази: тож навіть ті лахмани, які добрі розбійники мені залишили, щоб я не ходив голим, довелось їй віддати і навіть ті мідяки, що їх заробив як носильник, поки ще сили були. Ось так добра жінка і злощасна Доля і довели мене до такого стану, в якому ти щойно стрів мене.

8. — Ну що ж, — кажу я, — ти заслуговуєш іще й гіршої долі, якщо взагалі може бути гірше нещастя від того, яке спіткало тебе. Бо ти домашнє вогнище й дітей проміняв на грубу хіть і підтоптану повію! — Але він поклав на уста вказівний палець і, з острахом оглянувшись круг себе, так озвався: — Мовчи, мовчи! Стережись її, бо це не звичайна собі жінка! Гляди, щоб ти не напивав собі лиха нестримним своїм язиком! — Тьху! — кидаю глузливо, — ану викладай, у чому сила оцієї кралі з шинку! — Це відьма, — пояснює він, — і чаклунка. Вона може небо спустити, землю підвісити, джерела заморозити, гори розтопити, мерців добути, богів під землю кинути, зорі погасити, а самий Тартар¹⁷ освітити! — Мій голубе, — перебив я його. — Облиш нарешті оцей трагічний тон і не роби похмурої гримаси, а розмовляй зі мною просто, звичайною мовою. — Хочеш, — запитує, — я розповім тобі одне чи два, а то навіть і безліч чудес, які вона здійснює. Розпалити до себе любовну жагу не тільки в своїх земляків, а й у жителів Індії, двох Ефіопій¹⁸, мало того, навіть у тих, що населяють край світу, — це для неї справжня дрібниця, дитячі забавки! Тепер послухай, що вона витівала на очах у всіх.

9. Коханця свого, який залицявся до іншої, одним-однісіньким словом перетворила в бобра, ця тварина, бач, рятується від мисливців-переслідувачів у той спосіб, що відгризає собі дітородні органи і їм залишає¹⁹. Помстилась вона так, щоб покарати його за те, що зв'язався з іншою. Сусіднього трактирника, свого суперника, обернула в жабу-ропуху. От і плаває тепер цей старигань у винній бочці і ласкаво запрошує, занурений в гущу, хрипливим кваканням своїх давніх відвідувачів. Іншого свого противника-суддю перетворила в барана за те, що він виніс рішення не на її користь, і тепер він у баранячій подобі веде справи на засіданнях суду. Або таке: жінку одного свого коханця, притому вагітну, за те, що та лихословила їй, покарала вічною вагітністю, припинивши пологи. Вже ось вісім років — якщо люди ще не збилися з рахунку — ця нещасна жінка ходить з неймовірно роздутим животом, неначе мала б слона родити.

10. Одне слово, такі та інші її вибрики, що звели зі світу чимало людей, так обурили всіх, що одного прекрасного дня вирішено було нещадно розправитися з нею і каменувати її. Але вона не допустила до цього силою свого чаклунства. І як колись горезвісна Медея²⁰, домігшись у Креонта одноденної відстрочки, весь його палац і дочку разом із стареньким батьком спалила на попіл схованим у дарованому шлюбному вінку полум'ям, так і клята Мероя своїми похоронними заклинаннями над ямою²¹ (про це вона мені недавно розповіла напідпитку), з допомогою таємного насильства над богами, замкнула всіх у їх власних домівках. Два цілісінькі дні люди не могли ні зняти замків, ні виламати дверей, ні навіть пробити діри у стінах, аж нарешті всі як один благальне заголосили, присягаючись усіма святощами,

що не тільки не торкнуться її, а й допоможуть їй, коли потрапить, бува, в біду. Тільки тоді вона змилосердилась і звільнила все місто. А того, хто підбуривав людей проти неї, однієї бурхливої ночі, коли він зачинився у своєму будинку, перенесла з усім будинком, як той стояв, зі стінами, підмурком і навіть самим ґрунтом далеко-далеко в інше місто, що стояло на вершині стрімкої гори і через те не мало води. Але коли для гостя не знайшлося місця серед щільно зімкнутих будинків городян, вона кинула будинок перед міськими ворітьми й пішла геть.

11. — Гай-гай, дивовижні, — кажу я, — і притому жахливі речі, мій Сократе, розповідаєш. І ти схвилював мене не на жарт і, признаюсь, здорово налякав. Почуваю себе так, немовби хтось увігнав у моє тіло не те що голку, а цілого списа. Гарно ми виглядали б, якби якимсь чудом дізналась чаклунка про нашу розмову, про те, що ми тут про неї казали. Ось що: лягаймо швидше спати і, виспавшись, чмихнемо вдосвіта звідси якомога далі. Не встиг я й договорити, як добряга Сократ, зморений цілоденними переживаннями та випитим вином, від якого відвик, заснув і захропів, аж луна пішла. А я зачинаю кімнатні двері, перевіряю засуви, навіть присуваю тапчан до дверей для більшої безпеки і тільки тоді сам лягаю. Спочатку страх не давав мені заснути, лише коли вже повернуло добре за північ, очі в мене почали зліплюватись. Ледве я заснув твердим сном, раптом з грюкотом (чого не буває, коли нападають злодії) двері розчахнулися, власне кажучи, вилетіли разом із завісами. Мій тапчанчик, коротенький, кульгавий на одну ногу, порохнявий, перевертається від несамоговитого поштовху. Скочуюсь я на землю, тапчан падає і накриває мене.

12. Отоді-то я й переконався, як деякі почуття можуть звичайнісінько переходити у протилежні. Адже як часто сльози набігають на очі від радості, так я і в жахливому становищі не міг утриматися від сміху, як перекинувся з Арістомена в черепаху. Лежу ото в бруді під тапчаном та й зиркаю крадькома: що ж буде далі. Коли гульк — бачу двох літніх жінок, з яких одна тримала в руці засвічену лампу, друга — губку й оголений меч. І от зупиняються вони біля Сократа, що спокійно собі спав. Першою озвалася та, що з мечем: — Сестричко Пантіє²², ось мій дорогий Ендіміон²³, мій пестунчик, той, що вдень і вночі насолоджувався моїм молодим тілом, ось той негідник, що знехтував моїм коханням і не тільки обмовив мене, а й чкурнув од мене. І я, мов та Калліпсо²⁴, покинута хитрим Одісеєм, буду оплакувати свою вічну самотність. Потім, кивнувши на мене, каже до Пантії: — А ось його сердечний порадник, Арістомен, бо це ж він надумав утекти, а тепер напівживий лежить на підлозі, вирячив з-під ліжка очиці на нас і гадає, що йому безкарно пройдуть оті безсоромні наклепи на мене, які він поширював. Я вже постараюсь, щоб він скоро, — що я кажу? — негайно, ба навіть у цю мить пожалкував, що вдався вчора до базікання, і за сьогоднішню влізливість.

13. Коли я таке почув, холодний піт мене облив, нещасного, все в мені затрепетало, так що аж тапчан зтанцював на моїй спині, мов навіжений. А милесенька Пантія й каже, звертаючись до подруги: — Чому б нам, сестричко, та й не розтерзати цього гульця, як це робили вакханки²⁵, або, зв'язавши руки й ноги, не каструвати його? — На що Мероя (тут я зметикував: саме так звати цю жінку, бо опис Сократа чудово їй підходив) відповідає: — Ні, дорогенька, хай він поки що поживе собі, щоб було кому грудочку землі кинути на тіло цього

невдахи. — І, відтягнувши голову Сократа направо, встромила йому в лівий бік шиї меч аж по руків'я, потім стала старанно збирати струмини крові у підставлений до рани бурдюк, щоб не пропала жодна крапля і не залишила по собі ніякого сліду. Бачив я все це на власні очі. Відтак мстива Мероя запустила праву руку глибоко в рану (гадаю, щоб нічого не пропустити в обряді жертвоприношення), аж до самих нутрощів, і, попорпавшись там, витягла серце мого бідолашного товариша. З його горла, розсіченого ударом меча, добувся якийсь глухий звук, чи то пак слабе хрипіння, і він спустив дух. Тим часом Пантія, затикаючи губкою широчезний отвір рани, мовила так: — Гей ти, губко, у морі народжена, не пробуй через річку переправлятися! — Вчинивши таке злодіяння, вони відходять, але на прощання одна з них відсунула мій тапчан, і обидві відьми, розставивши над моїм лицем ноги, випустили весь вміст своїх міхурів і геть залили мене страшенно смердючою сечею.

14. Як тільки вони переступили поріг, двері негайно вертають на своє звичне місце, мовби нічого й не сталося, завіси ввійшли у свої жолоби, одвірки знову закріпилися, засуви були там, де раніше. А я, як був, так і залишився на підлозі; ледь переводячи дух, лежав, розпластаний, голий, промерзлий, залитий сечею, наче щойно з'явився на світ з материнського черева, а точніше, — напівмертвий, що пережив власну смерть, або принаймні як злочинець, призначений на розп'яття²⁶. — Що буде зі мною, — подумав я, — коли вранці знайдуть зарізаного Сократа? Хто повірить моїм словам, хоч я буду й казати правду? Скажуть: — Як це так? Покликав би ти, чоловіче, принаймні на допомогу, якщо вже не міг, такий здоровило, справитися з жінкою! На твоїх очах ріжуть людину, а ти й рота не відкрив! А як